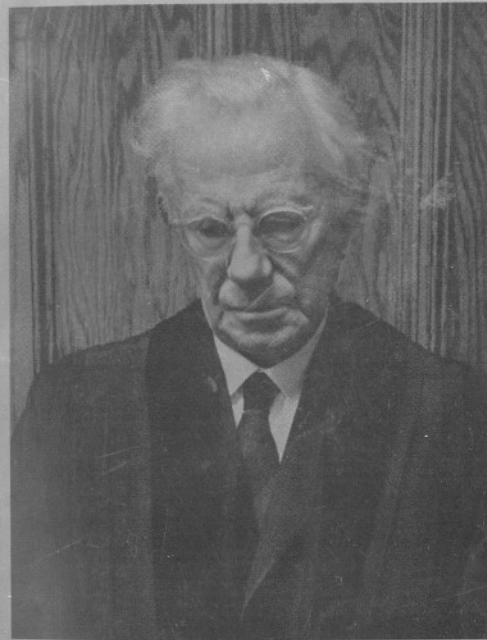

Paul Tillich

Lidské tázání po nepodmíněném

Paul Tillich

3K

4. Oprávnění a význam náboženských symbolů

I.

Symbol je řeč náboženství. Je to jediná řeč, ve které se náboženství může přímo vyjádřit. Nepřímo a reflektovaně může nalézt výraz i v teologických a filozofických pojmech i v uměleckých obrazech, ale jeho primárním výrazem je symbol nebo skupina symbolů, které nazýváme mýtus. Je-li jasná tato základní teze, pak není třeba žádného zvláštního ospravedlnování náboženských symbolů.

Abychom rozuměli co je náboženský symbol, musíme nejdříve rozumět co je symbol vůbec. Není to lehké, protože dnes je pojem symbol užíván v oblastech, ve kterých by užíván být neměl. Mělo by být například rozlišováno mezi znaky a metaforami symbolů a také by se nemělo hovořit o snových symbolech, nýbrž o symptomech. Protože ale jazykový vývoj nemůže být nasměrován zpět, dá se slovo symbol ve svém původním významu zachránit jen tehdy, když se mu dá přívlastek „reprezentativní“ a tak se odliší od symbolů, které jsou pouhými znaky - jako symboly matematické a logické, které je možno na rozdíl od symbolů „reprezentativních“ nazývat symboly „diskursivními.“ S reprezentativními symboly se setkáváme nejen v náboženské řeči, ale také v básnictví a uměních výtvarných, v dějinách a v obecném životě. Tyto symboly mají společné bytostné rysy a ve všech těchto oblastech můžeme hovořit o symbolech jen tehdy, když tyto charakteristické rysy vykazují. První a základní znak všech reprezentativních symbolů je jejich vlastnost poukazovat nad sebe samé. Z jedné stránky symboly obsahují symbolickou látku. Tím může být slovo ve svém běžném, konkrétním významu, či empirická tvář historické osobnosti, či konkrétní rysy lidského obličej (v malířství), či lidský konflikt (v dramatu) nebo lidský ideál (v popisu božského). Ale tato látka ve svém doslovném významu nebo svém konkrétním bytí není tím, o co v symbolu jde. Když je látka použita symbolicky, ukazuje k něčemu, co není možno bezprostředně vyjádřit, nýbrž co může být vyjádřeno jen nepřímo. Toto - vlastně míněné - je druhý prvek, který je v symbolu obsažen. Může to být například komplex asociací, které je nám v denním životě vzdálen a který je vyjádřen v uměleckém díle. Či to může být - v náboženském symbolu - poslední základ bytí, který

nemůže být vyjádřen jinak než symboly, jejichž látka je vzata z konečného světa.

Druhým znakem reprezentativních symbolů je, že mají podíl na skutečnosti, na kterou poukazují. To je vyjádřeno přívlastkem „reprezentativní.“ Reprezentant osoby či instituce má podíl na účtě k těm, které „reprezentuje.“ Úcta v tomto případě nenáleží zástupci samotnému, nýbrž osobě či věci, kterou zastupuje. Příklad ukazuje, že symbol se podílí na skutečnosti, kterou reprezentuje a jejíž smysl a bytostnou moc vyzařuje. Tato myšlenka nás přivádí k třetímu znaku všech reprezentativních symbolů: nemohou být libovolně vynalezeny. Jejich vznik není, jak je tomu u pouhých znaků, věci účelnosti a konvence.

Obrazně řečeno je proto možno říci, že symboly se rodí a umírají. I když nějaký symbol děkuje svým vznikem jednotlivci, např. umělci nebo prorokovi, stává se symbolem teprve tehdy, když je přijat společenstvím. Bez tohoto uznání nemůže žádný reprezentativní symbol vzniknout a zůstat živým. Když společenství odmítá jej uznávat, pak klesne na metaforu či básnický obraz (jak se stalo se starými bohy, když ztratili svůj náboženský význam).

Čtvrtým znakem reprezentativních symbolů je síla otevřít rozměry skutečnosti, které jsou obvykle zacloněny převahou jiných rozměrů. Lidský duch by ale tyto nové rozměry nepochopil, kdyby mu symbol neotevřel také současně nový rozměr v něm. Historické symboly odkrývají možnosti, které jsou denním dějinným děním zahaleny. Umělecké symboly - a to znamená, že všechno opravdové umění - otvírají lidskému duchu rozměr, který je přítomen ve všem skutečném jako jeho smyslový základ, který však může člověk zakusit jen v estetickém prožitku. Symboly zprostředkují zakoušení poslední skutečnosti prostřednictvím věcí, osob a událostí, které svojí zprostředkující rolí se sami stávají „svatými.“ V setkání se svatými místy, se svatými dobami, svatými osobami a svatými obrazy zakouší člověk něco ze Svatého samotného - zkušenost, která nemůže být nahrazena žádným poznáním pomocí filozofických ba i teologických pojmů.

Symboly mohou ve svém působení na jednotlivé lidi a společenství mít jak konstruktivní a integrující, tak i ničivou, rozkladnou moc. Dějiny náboženství obsahují celou řadu příkladů povyšujících, uklid-

ňujících a stabilizujících síly náboženských symbolů, a ne jen náboženských. Symboly jako symbol krále, historické události či dokumentu, básně nebo uměleckého díla, svaté osoby, svaté knihy či svatého jednání vyvolávají jednotící sílu, která jednotlivce včleňuje do celku. Symboly mohou mít i ničivou sílu; mohou plodit deprese, strach a fanatismus v jednotlivých lidech i ve společenských skupinách. Politické symboly jako symbol vůdce nebo hákového kříže, náboženské symboly jako symbol molochovského boha, který žádá lidské oběti, ale i tlak náboženských dogmat, který může rozbít vědomí neboť nutí k nepravdivosti - to vše ukazuje, co se míní touto ničivou silou. Zda symbol působí pozitivně nebo negativně závisí jednak na charakteru toho, k čemu symbol ukazuje, jednak na stanovisku, s jakým bude přijat. Moc symbolů nesmíme podcenit; v žádném případě to nejsou neškodné znaky.

II.

Po všeobecné definici symbolu se chceme teď věnovat problému náboženského symbolu. Zde má rozhodující význam otázka, co se symbolem míní a k čemu se vztahuje. Když náboženský symbol ukazuje k něčemu, co nemůže být uchopeno žádným jiným způsobem, jak můžeme pak vědět, že se vztahuje k něčemu vůbec? A jak získáme jistotu o tom, že to, co bylo míněno, bylo také dosaženo? Tyto oprávněné otázky vedou k otázce základní: existují nesymbolické výpovědi o tom, co je míněno v náboženském symbolu? Kdybychom na tuto otázku nemohli nalézt žádnou kladnou odpověď, pak by padlo celé naše učení o symbolech, neboť by chyběl vztahový bod, z něhož by bylo možno doložit, proč jsou symbolické výpovědi nutné. Naše úvahy by se pohybovaly v kruhu.

Naše otázka tedy je: Co je tím, co míní náboženská symbolická řeč, a jak to kromě symbolů může být vyjádřeno?

K vyjádření svatého, ke kterému náboženský symbol ukazuje, jsou dvě metody: fenomenologická a ontologická; metoda induktivní není použitelná, protože směřuje jen k pochopení konečných vztahů z výsledků získaných pozorováním, a nevede tedy nad konečnou skutečnost. To, co je míněno v náboženském symbolu, nekonečně transcenduje všechno konečné. Fenomenologie popisuje svaté jako kvalitu určitého setkání se skutečností. Svaté je „kvalita setkání,“ ne nějaký

předmět vedle předmětů jiných, ani žádný produkt subjektivní fantazie.

V prožitku svatého je struktura subjekt-objekt obvyklé zkušenosti transcendována. Subjekt je vztažen do svatého samotného, které je ztělesněno v konečném objektu, např. v církevní stavbě, v obraze Krista či nějakém hymnu. Fenomenologická analýza tohoto případu ukazuje, že všude, kde se svaté zjevuje, stává se posledním cílem člověka - ať už je to mysterium fascinans nebo mysterium tremendum, které jej přitahuje či odpuzuje - a stává se mocí, jejíž dar i požadavek jsou stejným způsobem nepodmíněné. Rudolf Otto a jiní klasickým způsobem popsali fenomén svatého a funkci náboženských symbolů. Ale fenomenologie nevede za pouhý popis, k otázce poplatnosti popsaných fenoménů.

Ontologie analyzuje podstatu člověka a jeho vztahu ke světu. Analyzuje konečnost konečného. Odkrývá vnitřní zkušenost konečnosti: strach člověka v jeho setkání s nabytím, na jehož základě vyzdvihuje otázku po bytí samém, po základě všeho, co je. Ontologie nehledá to, co je míněno v náboženském symbolu ve zvláštní sféře svatého, nýbrž hledá je v charakteru existujícího jako takového. To neznamená, že by předpokládala existenci bytí, o kterém by v náboženství byly vytvořeny symbolické výpovědi. Ontologie odkrývá spíše svou analýzou světa konečnost světa a odhaluje tím jeho sebetranscendující charakter. K čemu analýza přivádí, je vztažný bod všech náboženských symbolů. Metaforicky je možno jej nazvat „bytí samo“, „moc bytí.“ Náboženský symbolismus dává této kvalitě božská jména. Ale klasická teologie vždy zdůrazňovala, že „Označený“ těmito jmény všechna jména i obrazy nekonečně transcenduje.

Cesty fenomenologie a ontologie se doplňují: to, co je zahrnuto ve fenomenologickém popisu, je takové to, co ukazuje ontologická analýza - totiž to, co je míněno náboženským symbolem.

III.

Dějiny náboženství vykazují téměř nekonečný počet symbolů. Vyvolává to dojem, jako že jsou dějiny náboženství chaotické množství produktů nevázané lidské fantazie. Bohatství symbolů má však svůj základ v dynamice víry. Principiálně může každá věc či událost nebo každá osoba se stát nositelem svatého. Zda se někdy symbolem stane,

závisí od zvláštní historické situace. Nic v oblasti konečného světa z toho není principiálně vyloučeno.

Dříve než půjdu k základu rozmanitosti náboženské symboliky chci odlišit určité základní druhy náboženských symbolů, aby byla vyloučena sémantická jakož i věcná nedorozumění. Primární symboly poukazují přímo na transcendentní základ bytí všech náboženských symbolů. Pokoušejí se postihnout jej na prvním stupni, když ho opisují kvalitami, které jsou vzaty z oblasti lidské zkušenosti a kosmických jevů. Ty jsou „via eminentiae“ užity na to, na co je zaměřeno celé náboženství a co všechny tyto vlastnosti nekonečně transcenduje.

Tak se symbolicky hovoří o „nejvyšším bytí“, kterému jsou přiřčeny lidské vlastnosti jako personalita, moc, láska a spravedlnost. Byla položena otázka (C. Hartshorne), zda kvality esence a existence, bytí a vývoj, by mohly být nesymbolicky označeny jako kvality boží. Tím by ale z toho, co všechno jsoucí transcenduje, bylo učiněno bytí vyššího řádu a proto musí být tato otázka odpovězena negativně. Klasická teologie vždy trvala na tom, že Bůh je nad rozdělením esence a existence, bytí (chápáno staticky) a vývoje. Slovo „nad“ vyjadřuje, že tyto pojmy - použity jako boží kvality - jsou míněny symbolicky.

Na druhém stupni se pokoušejí primární náboženské symboly postihnout Boha jako Boha živého, neboť se zaměřují na boží činy výrazy jako „stvoření“, „předzvědění“, „vtělení“ a „naplnění.“

V těchto symbolech se podřizuje náboženská fantazie transcendentním kategoriím prostoru, času, substance a příčinnosti. Symboličnost těchto výpovědí musí být obzvláště zdůrazněna, neboť právě ony jsou často chápány doslovně a dostávají se tak do rozporu s vědeckým poznáním skutečnosti a vedou k absurdním představám o vztahu Boha ke světu, například božského předzvědění a všemohoucnosti, které zasahují do světských událostí a určují je.

Na třetím stupni se primární symboly pokoušejí obsáhnout božské v jeho inkarnaci v konečném světě. V životě náboženství je tato vrstva nejstarší, neboť zkušenost svatého v konkrétních věcech, osobách a jednáních zde a nyní je základní náboženský prožitek. Transcendování tohoto sakramentálního postoje je teprve pozdější vývoj a výsledek zápasu vyšších náboženství proti démonickým znetvořením sakramentálních náboženství.

Primární náboženské symboly na těchto třech stupních jsou sloučeny se symboly sekundárními, jako jsou symboly božského světa, svatého oleje a vody nebo i se symboly poetickými, které primární náboženské symboly v podobenstvích či poetických metaforách nahrazují. Těmto symbolům nesmí být přiznán význam symbolů primárních. Ve výpovědi žalmisty „Pán je můj Pastýř“ je např. slovo „Pán“ čistý primární symbol, zatímco slovo „Pastýř“ je básnická metafora. Tyto rozdíly však nejsou ani jednoznačné ani konečné. Různé stupně se navzájem mísí a symboly mohou z jednoho stupně vystoupit či klesnout na stupeň jiný. Nehledě na to musí základní rozlišování primárních a sekundárních symbolů existovat.

IV.

Když se ptáme na kritéria pravdy náboženských symbolů, musíme jmenovat kritéria dvě: autenticitu a přiměřenost. Symbol je autentický, když vyjadřuje živou náboženskou zkušenost, a není autentický, když tento zkušenostní základ ztratil a za svou další existenci může děkovat pouze tradici a svému estetickému působení. Kritérium autenticity je předpoklad, ale nedostačuje. Neodpovídá na otázku po specifické „pravdě“ určitého symbolu. Otázku po pravdě symbolu v tomto užším smyslu zodpovídá kritérium přiměřenosti. Jinými slovy: je tu otázka, zda symbol to; co symbol míní, přiměřeně vyjadřuje. Otázka po přiměřenosti může být zodpovězena dvojím - totiž negativním a pozitivním - způsobem. Negativně se prokazuje její přiměřenost tím, že se sama ve své konkrétnosti neguje a tím je poukázáno na to, k čemu směřuje. Pozitivně se prokazuje druhem symbolické látky.

Objasněme nejprve kritérium negativní: je to téměř nevyhnutelné nebezpečí všech náboženských symbolů, že symbolická látka je zaměněna s tím, na co poukazuje. Náboženská řeč to označuje jako „modloslužbu.“

Tento pojem vyjadřuje nebezpečí přítomné ve všech náboženských, totiž pokládat jejich symboly za absolutní. Jinak každé náboženství musí mít na paměti zachování svých symbolů, neboť ono samo žije jen tak dlouho, pokud zůstávají živé jeho symboly, které si vytvořilo jako výraz své podstaty a které stále znovu přetvářelo. Když symboly nějakého náboženství ztratily svou moc, vymírá i toto náboženství. Pokud jsou však symboly živé, je jejich zneužití jako model nevyhnutelné.

V symbolu kříže, který je v centru veškeré křesťanské symboliky, je zřetelná ta nejradikálnější kritika absolutizace svatých předmětů a osob.

A sám tento symbol během dějin stále znovu klesal na předmět modloslužebného uctívání. Negativně je tedy možno říci, že nějaký náboženský symbol je o to „opravdovější“, čím víc je proti absolutizaci a doslovné interpretaci a čím rozhodněji tím, že neguje sama sebe, poukazuje za sebe, na „svaté samo o sobě“, na nosnou moc bytí a smyslu.

Positivní kritérium pro pravdu náboženského symbolu je určeno symbolickou látkou. Je rozdíl, zda si náboženský symbol vzal svou látku z neživé přírody, světa rostlin a zvířat, či z oblasti lidství. Jen v posledním případě obsahuje symbol všechny dimenze skutečnosti, neboť jen v člověku jsou tyto sjednoceny. Proto všechna velká náboženství vystavěla své symboly na zobrazení lidského života. V něm se může plně projevit nosná moc bytí, a současně poukázat za hranice lidství. Náboženská cena symbolu závisí tedy na tom, v jaké míře vyjádří poslední lidský cíl v konkrétním lidském životě.

Negativní a pozitivní kritéria pravdy náboženských symbolů ukazují, že nemají co dělat s faktickou správností symbolické látky. Jakkoliv vždy může být symbolická látka ve své empirické platnosti sporná, její symbolický charakter a její cena jako symbolu tím nebude v žádném případě zkrácena. Věřím, že interpretace náboženské symbolické řeči, jak jsem se o ni zde pokusil, je předpokladem pro přiměřené pojetí náboženství a pro vzájemný průnik a objasnění teologických a filozofických poznatků.

5. Symboly víry

5.1. Pojem symbolu

To, čo sa človeka bezpodmienečne týka, musí byť vyjádrené symbolicky. Neboť jedine symbolická reč je s to vyjadriť nepodmienečne. Tato teza potrebuje byť objasnená. Nehľadé na četné snahy súčasnej filozofie, aby bolo získané jasno v otázke podstaty a funkcie symbolu, se zde zastoupené názory ještě dalece rozcházejí. Kdo tedy používá pojmu symbol, musí objasnit, co pod tím rozumí.

Symboly majú se znameniami spoločný jeden podstatný znak: poukazujú k něčemu, co leží mimo ně samé. Červené znamení na křižovatce poukazuje na předpis, podle kterého musí auta v určitých časových intervalech zastavit. Červené světlo a zastavení vozů o sobě nemají k sobě žádný vnitřní vztah; podle dohody je však obé spojeno a platí to tak dlouho, jak dlouho trvá dohoda. Totéž platí pro písmena a čísla a částečně rovněž pro slova. Také ona poukazují daleko za sebe na zvuky a významy. Dostala svoji zvláštní funkci dohodou uvnitř jednoho národa či mezinárodními dohodami, jako např. matematické znaky. Často jsou takové znaky nazývány symboly. To je však politováníhodné, neboť to ztěžuje rozlišování mezi znakem a symbolem. Rozhodující je v tomto ohledu fakt, že znaky nemají podíl na skutečnosti toho, na co poukazují; u symbolů je tomu naopak. Znamení proto mohou z účelových důvodů být podle svobodné dohody nahrazována u symbolů to možné není.

To vede k dalšímu znaku symbolu: má podíl na tom, k čemu poukazuje. Prapor má podíl na moci a důstojenství národa, za který vlaje. Proto nemůže být zaměněn, jen v případě dějinného zhroucení, které by změnilo skutečnost praporem reprezentovaného národa. Neúcta k praporu se považuje za urážku cti národa, který si jej zvolil jako symbol. Takové jednání vypadá přímo jako zločin.

Třetí podstatný znak symbolu spočívá v tom, že odkrývá ty vrstvy skutečnosti, které by nám jinak zůstaly nepřístupné. Celé umění tvoří symboly pro rozměr skutečnosti, která nám jiným způsobem není přístupná. Obraz či báseň např. zjevují rysy skutečnosti, které se nedají vědecky postihnout.

Čtvrtý podstatný znak symbolu je vidět v tom, že nám odkrývá dimenze a struktury naší duše, které odpovídají dimenzím a strukturám skutečnosti. Velké drama nám dává nejen nový vhléd do světa lidí, nýbrž nám odkrývá i skryté hlubiny našeho vlastního bytí. Tím jsme uschopněni rozumět, co hra chce vlastně říci. Jsou v nás oblasti, které si můžeme uvědomit jen prostřednictvím symbolů. Tak podobně mohou být i melodie a rytmy v hudbě symboly.

Za páté: Symboly nemohou být násilně vynalezeny. Pocházejí z individuálního či kolektivního podvědomí a jsou živé jen tím, že v podvědomí našeho vlastního bytí zapustily kořeny.

Poslední poznávací znamení symbolu vyplývá z faktu, že symboly nemohou být vynalezeny. Vznikají a zanikají jako živé bytosti. Vznikají, když je pro to zralý čas a zanikají, když je čas předešel. Symbol „král“ vznikl např. v určité epoše dějin a v naší době téměř zcela zmizel ze světa. Symboly nevymírají vědeckou nebo jinou kritikou. Zanikají, když ve společenství, jehož výrazem kdysi byly, nemají dále žádný ohlas.

Čisté symboly existují v různých oblastech kulturního života. O politice a umění jsme se již zmínili. Musíme jmenovat i dějiny, ale naším zvláštním tématem jsou náboženské symboly.

5.2. Náboženské symboly

Doposud jsme pojednávali o symbolech obecně, ale už s ohledem na fakt, že to, co se človeka bezpodmienečne týka, může být vyjádrené jen symbolicky. Bylo by možno se nyní ptát, proč to, čo vyjadrujú náboženské symboly, se nedá bezprostředně přiměřeně vyjádřit. Když např. peníze, úspěch v životě či národ jsou nejvyššími cíli člověka, proč se to nedá říci přímo bez užití symbolické řeči? Nejsme v oblasti symbolu jen tehdy, když předmět našeho posledního snažení se jmenuje „bůh“? Na to je možné říci: člověk dělá ze všeho, co se ho bezpodmienečně týká, „boha.“ Když je bezpodmienečným cílem člověka národ, pak je mu jméno tohoto národa jménem posvátným a jsou mu připisovány božské vlastnosti, které jdou daleko za podstatu a úlohu národa. Pak národ nastupuje na místo opravdového nepodmienečného a stává se tak modlou. Úspěch jako poslední cíl není přirozeným přáním uskutečnění větších životních možností, nýbrž spíše hotovost obětovat

všechny ostatní hodnoty života moci a účtě ve společnosti. Strach, že by nemuselo dojít k dostatečnému úspěchu, je zpitvořená forma strachu před božím soudem: úspěch je milost; nedostatek úspěchu zavržení Bohem. Tímto způsobem se stávají pojmy čistě pozemské skutečnosti, jako úspěch a peníze, modlovými symboly toho, co má opravdu konečnou platnost.

Že takové pojmy všedního života mohou být povýšeny na symboly, spočívá v podstatě nepodmíněného a v povaze víry. Opravdu nepodmíněně nechává oblast všeho podmíněného nekonečně daleko za sebou. Proto o žádné konečné skutečnosti se nemůže vyjádřit bezprostředně a přiměřeně. Řečeno nábožensky to znamená: Bůh transcenduje své vlastní jméno. To je také příčinou toho, že jeho jméno je tak často zneužíváno a znesvěcováno. Ať už náš nejvyšší cíl označíme jakkoliv, ať jej jmenujeme Bohem či nikoliv, naše výpovědi mají v každém případě symbolický význam; a symboly při tom užitě směřují nad sebe samé a mají účast na tom, co označují. Víra se nemůže žádným jiným způsobem přiměřeně vyjádřit. Řeč víry je řeč symbolu. To bychom nemohli říci v případě, že by víra byla jen mít něco za pravdu, jen vůle či pocit. Ale víra jako stav uchopení bytí toho, co se nás bezpodmínečně týká, nezná žádnou jinou řeč než řeč symbolu. Na toto konstatování očekávám vždy otázku: jen symbol? Kdo se však takto ptá, dokazuje tím, že mu je cizí rozdíl mezi znamením a symbolem. Nic neví o moci symbolické řeči, která hloubkou a silou možností předčí každou nesymbolickou řeč. Nikdy by se nemělo říkat „jen symbol,“ nýbrž spíše „nic menšího než symbol.“ Necht' je to stále na očích při následujícím výkladu různých druhů symbolů víry.

Základním symbolem pro to, co se nás bezpodmínečně týká, je Bůh. Tento symbol je přítomen v každém aktu víry, i když tento akt víry sám o sobě zahrnuje popírání Boha. Kde je pravé pojetí bytí nepodmíněného, tam může být Bůh popírán jen ve jménu božím. Jeden Bůh může popírat Boha jiného, ale nepodmíněné pojetí bytí nemůže popírat svůj vlastní charakter - svou nepodmíněnost bytí. V této skutečnosti spočívá tvrzení toho, co je myšleno slovem „Bůh.“ Následně může být ateismus chápán jen jako pokus odmítnout každý nepodmíněný cíl, to znamená tedy odmítnutí otázky po smyslu života. Lhostejnost vůči této otázce je jediná myslitelná forma ateismu. Zda je takový ateismus možný, o tom zde pojednáváno nebude. V každém

případě platí, že kdo Boha s bezpodmínečnou vášní popírá, s Bohem souhlasí, neboť vypovídá o čemsi nepodmíněném. Bůh je základním symbolem pro to, co se nás bezprostředně dotýká. Opět by bylo zcela chybné se ptát: Symbol čeho? A na to by byla možná jen jedna odpověď: Boha. „Bůh“ je symbol Boha. To znamená, že v naší představě Boha máme rozlišovat dva prvky, totiž za prvé prvek nepodmíněnosti, který se nám otvírá v bezprostřední zkušenosti a sám o sobě je nesymbolický a za druhé prvek konkrétní, který je vyňat z naší obecné zkušenosti a symbolicky je vztažen na Boha. Člověk, jehož nepodmíněný cíl se vyjadřuje v nějakém svatém stromě, je naplněn jak nepodmíněným cílem, tak i v konkrétnosti stromu, který symbolizuje jeho příklon k nepodmíněnému. Člověk, který se klaní Apollónovi, je zasažen nepodmíněným, a to konkrétním způsobem, protože nepodmíněné je pro něho ztělesněno v božské osobě Apollónově. Člověk, který uctívá Hospodina, Boha Starého zákona, má nejen nepodmíněný cíl, nýbrž i konkrétní obraz toho, co se ho bezprostředně týká. To je smysl domněle tak paradoxního konstatování, že „Bůh“ je symbolem Boha. V tomto smyslu je Bůh vlastním a všeobecně platným obsahem víry. Je zjevné, že takové pojetí boží podstaty činí otázku po existenci či neexistenci boží nesmyslnou. Nemá smysl ptát se na nepodmíněnost nepodmíněného. Tento prvek v myšlence Boha je sám o sobě jistý. Také zde by bylo nesmyslné se ptát, zda ty nebo ony osoby, ve kterých se nepodmíněné symbolicky znázorňuje, opravdu „existují.“ Když se pod existencí rozumí něco, co je v celku skutečnosti někde nalezitelné, pak žádná božská bytost neexistuje. Otázka po boží existenci nemůže tedy být vůbec formulována. Otázka musí spíše znít: Který z bezpočetných symbolů odpovídá nejhluběji smyslu víry? Jinými slovy: Který symbol nepodmíněného vyjadřuje absolutní bez modlářských prvků? To je vlastní problém a ne tzv. otázka po „existenci boží,“ řečnický obrat, který je nemožnou kombinací slov. Bůh jako nepodmíněný v nepodmíněném chápání bytí člověka je jistější než každá jiná jistota, jistější než jistota vlastního já. Uznat Boha však v symbolu božské osoby je věc víry, odvahy a odvážného činu.

Bůh je základním symbolem víry, ale není symbolem jediným. Všechny vlastnosti, které mu připisujeme - jako je moc, láska, spravedlnost jsou vzaty z oblasti našich konečných zkušeností a jsou symbolicky přeneseny na to, co je za konečností a nekonečností. Když víra

označí Boha jako „všemohoucího,“ užívá lidskou zkušenost moci, aby symbolicky pojmenovala předmět svého uchopení bytí nepodmíněného; neoznačuje tím ale nejvyšší bytost, která by mohla dělat, co se jí zlíbí. A tak je to se všemi božími vlastnostmi a se všemi činy v minulosti, přítomnosti a budoucnosti, které mu člověk připisuje. Jsou to všechno symboly, které jsou vzaty z naší všední zkušenosti a nejsou to žádné výpovědi o tom, co Bůh v dávné minulosti udělal či co bude dělat v daleké budoucnosti. Víra neznamena považovat za pravdivé takové zprávy, nýbrž přijmout symboly, které vyjadřují naše nepodmíněné chápání bytí v obraze božského jednání.

Jiná skupina symbolů víry jsou manifestace božského ve věcech a událostech, v jednotlivých lidech a společnostech, ve slovech a spisech. Ale svaté předměty nejsou svaté o sobě, nýbrž poukazují za sebe k prameni veškeré svatosti, na to, co je samo o sobě nepodmíněné.